

## TELEKI-PORTRÉK

Tisztelt hallgatóim,

nem tekinthetem feladatomnak azt, hogy felszólalásom keretei közt egy dióhéjba szórított Teleki-családtörténetet adjak a „dinasztia-alapítótól” Teleki Lászlóig — ennek többünk előadásában kell összeállnia. Csak a család néhány jelentős tagjának portréját villantanám fel.

Ilyenkor azonban óhatatlanul megvan az a várakozás az előadóval szemben, hogy valamiféle „családi hagyományok” körvonalait vonja meg. Nos, engedjék meg nekem, hogy (az ülés ünnepélyességét talán nem sértve) egy régi pesti élcre emlékeztessen Önöket az angol lordról és látogatójáról. A látogató lelkenedezve dícséri a lord parkjának csodálatos pázsitját, s létrehozásának titkát tudakolja. Mire a lord: — Semmiféle titka nincs a dolognak. El kell vetni a fűvet, s utána 500 évig rendszeresen nyírni ... Nos, hol vannak a magyar s ezen belül külön is az erdélyi arisztokrácia életében ezek az 500 évek, amelyekben ilyen pázsitokat, illetve családi hagyományokat lehet kialakítani? Közismert tény, hogy a magyar arisztokrácia legnagyobb része, köztük épp a legtekintélyesebbek (az Eszterházyak, Festetichek, Pálffyak, Károlyiak) a Mohács utáni korban emelkedett fel; a nagy arisztokráciának alig vannak Mohács előtti családjai. Most már Erdélyre korlátozódva: a 18–19. századi arisztokrácia családjaiból csak néhányat (a Bánffyak, Bethlenek) játszanak szerepet Mohács előtt. A Telekiek még éppen hogy friss nagyurak: a „dinasztia-alapító” Teleki Mihály apja még jenei porkoláb, élete végén váradi lovashadnagy; a család időrendben az egyik legkésőbb felemelkedő Erdély 18–19. századi, valóban szerepet játszó arisztokrata-családai közt — utánuk már csak a Bornemisszák kapnak nemcsak arisztokrata-rangot, hanem súlyt (s komolyabb birtokokat is), majd a különleges úton, a szász patriciátusból az arisztokráciába emelkedő Bruckenthalok.

Kialakulhat-e 150–200 év alatt egy, országa történetében mégoly fontos szerepet játszó arisztokrata-családnak olyan hagyománya, mint Nyugat- és Középeurópa (Ausztriát véve itt keleti határu) olyan arisztokrata-családjainak, amelyek a 19. század közepére 6–700, nemritkán ezer éves folyamatos hagyományra tekinthetnek vissza? S kialakulhat-e különösen Erdélyben, ahol az 1848-at megelőző jó másfél évszázad alatt nagy politikai s ezektől többnyire igen közvetlenül függő szellemi változások egész sora zajlik le? Vegyünk egy eléggé közismert, jól áttekinthető esetet: a Wesselényi-családot (illetve történetük későbbi szakaszában annak zsidói ágát). Az 1670-es években Wesselényi Pál a bűjdöső kurucok generálisa; fia, Wesselényi István 1703 előtt a Habsburg-birodalomba integrált Erdélyben törvényhatósági főtiszt; a Rákóczi-szabadságharc alatt Szebenben húzódik meg — bár azok közé tartozik, akik a legtovább állnak ellen Rabutin terrorjának; 1711 után pedig a *lojális* református rendek vezéralakja Erdélyben (itt is egy mellékmondati fenntartással: bár a *protestáns* jogok és pozíciók legfőbb védelmezőjeként). Fia, István jelentéktelen alak — csak mint komisz földesúr hagy maga után emlékezetet (uradalma jobbágynépe mint „gonosz” Wesselényi Istvánt emlegeti). Az ő fia, az idősb Wesselényi Miklós, II. József alatt elszenvedett rabsága előtti indulatai-rángatta, féktelen nagyúr — 1790 után pedig vezéralakja annak az erdélyi rendi ellenzékségnek, amely már egészében sem tekinthető egyszerűen konzervatívnak, az idősb Wesselényi meg éppen nem. Az ifjabb Wesselényi pályája eléggé ismert. Lehet itt valami meghatározó jellegű családi hagyományról beszélni — különösen olyanról, amelynek történeti értéke is van? De gondolhatnánk a Bánffy grófi ágára is — próbáljon valaki az első Bánffy György gubernátortól, ettől a távolról

sem tehetségtelen vagy felelőtlen államférfitől (csak Bethlen Miklós Önéletírása jóvoltából volt egy jó évszázadnak ilyen képe róla) egyenes családi hagyomány-vonalat húzni az első gubernátor jelentéktelen fiain, majd a nagy építető és rossz gazda, komolyabb politikai szerepet nem vivő Bánffy Dénesen át a második Bánffy György gubernátorig, eddig a máig sem kellőképpen ismert nagy jozefinista államférfiig. Azt hisszük: további dokumentáció nélkül is világos, hogy a 18–19. századi Erdélyben, az országnak a Habsburg-birodalomban elfoglalt helye s az abból következő politikai változások — vagy ha úgy akarjuk, a politikai-szellemi változásoknak az integráltságból eredő mikéntje miatt, egyenesvonalú, egyértelmű családi hagyományok kialakulásáról (vagy fennmaradásáról) csak eléggé behatárolt módon lehet szó az erdélyi arisztokrácia szerepet játszó részében.

Mit mondhatunk hát e vonatkozásokban a Telekiekről? Lássuk néhányuk portréját.

A „dinasztia-alapító” egy óriási politikus, a legnagyobbak egyike a viszonylag önálló Erdély 150 éves történetében: Teleki Mihály. Az utolsó évtizedek magyar történetírásának talán legalább a humán tudományok szakmai közönségét sikerült meggyőznie arról, hogy Teleki Mihály nem az a mindenre kapható intrikus, akinek egyes kortárs emlékezők vagy pamflet-írók feltűntették (az elfogultságoktól nem mentes Bethlen Miklós eléggé tárgyilagos volt vele szemben), s akinek Teleki-képét aztán Jókai „adta át” olvasóközönségének — a nála megszokott hatással. Ismerjük Teleki szerepét az 1670 utáni korai kurucmozgalom nehéz éveiben az ő energiái, céltudatossága, helyzetértékelő képességei révén az 1670-ben szétvert Habsburg-ellenes erők szétzüllenének 1678-ig, amikortól már szakadatlan akciók tartják együtt őket. Ismerjük szembefordulását a kurucmozgalom élére emelkedő Thökölyvel, többé-kevésbé részét is Erdély helyzetének az elkerülhetetlen Habsburg-integráción belüli kialakításában — de ha Teleki Mihály történeti alakjának *specifikumait* keressük, ott tulajdonképpen semmi különös nem találunk (ha t.i. nem vesszük komolyan Cserei Mihály-típusú pletykákat). Pontosan érzékelő, jól tájékozódó, kitűnően elemző politikus — kiről nem mondható el ez a politika jelesei közül? Még kortársai közül, az Apafi Mihály-kori nagy talpraállást irányító kitűnő erdélyi vezetőgarnitúrából is tulajdonképpen csak *nívója* emeli ki: gyorsabb, biztosabb ítéletű, energikusabb a többiekénél, talán az újonnan felemelkedő feszültebb figyelme, frissebb energiái teszik ezt.

Annak az óriási pályának, amelynek íve a váradi lovashadnagy fia pozíciójától Erdélynek rangban a fejedelem után következő méltóságáig s egyben jobbágycsaládok ezrei birtokosságáig vezet, kétféleképpen van meghatározó szerepe utódaira. Halála után a gyűlölködésnek olyan lángja csap fel Erdélyben özvegyével és gyermekeivel szemben, hogy azok hosszú időn át keményen kell hogy védjék a „dinasztia-alapító” szerzeményeit a legkülönbözőbb támadások ellen. A Teleki-fiaknak meg kell tanulniuk: nekik újra kell bizonyítaniuk — ott, ahol másoknak évszázados konszenzus alapján van meg a rangjuk és tekintélyük. A másik meghatározó tényező: az óriás emléke — mintegy mércéül utódai számára.

A Telekiek következő generációja azonban óhatatlanul jelentéktelenebb az első Teleki Mihálynál. Az ifjabb Teleki Mihály ugyan jelentős szerepet visz II. Rákóczi Ferenc erdélyi kormányzatában — de inkább csak azért, mert Rákóczinak minden erdélyi arisztokratát fontosabb pozícióban kell felhasználni, aki melléje áll, Teleki pedig kővári várából kiostromolva, erényt csinál a szükségből. A többi Teleki-fiak közül Teleki Sándor Erdély országos kormányzatszervezője, a Guberniumnak tanácsosa; egyelőre nem tudunk bármiféle jelentősebb szerepéről. Az újabb kiemelkedő figura már a család harmadik generációjából való; ő a László név második hordozója — s az első, akinek a nevét érdemes megjegyezni. Teleki László az 1750-es évek Erdélyének egyik legérdekesebb alakja.

Néhány töredék egy megrajzolásra érdemes teljes portréból: 1751 tavaszán Teleki László az elnöke annak az országgyűlési bizottságnak, amelynek feladata tervezet kidolgozása az erdélyi pénzforgalom növelésére (a pénzforgalom gyenge voltát tartják az erdélyi rendek az ország adózóképtelensége fő okának). A tervezet (amelynek kidolgozásában Teleki mellett Dobosi Sámuel, gazdag szebeni kereskedő játszhatta a főszerepet) az 1711 és 1790 közti erdélyi rendiség legjelentősebb gazdaságpolitikai produktuma. Alapkonceptiója merkantilista: népességfejlesztést, kiegyensúlyozott külkereskedelmi mérleget, a behozatal korlátozását sürgeti, ezen túlmenően azonban számos olyasmit is, amit a már felvilágosult abszolutista kormányzat kísérel meg majd bevezetni Erdélyben, vagy éppen a reformkori Európához felzárkózni kívánó liberális arisztokratái: modernebb módszereket a mezőgazdaság termelésben (fajtaváltást, istállózást, jobb takarmányozást és állatnevelést, korszerűbb termékfeldolgozást — a sajt Hollandiában és Svájcban szokásos tartósítási módjának bevezetését), új mezőgazdasági kultúra (a selyemtenyésztet) bevezetését, az iparban (annak bizonyos ágaiban) manufaktúrák létrehozását, mindehhez külföldi szakemberek behozatalát és jobb hazai szakemberképzést. A tervezetet elsősorban az erdélyi rendek konzervatív többsége buktatja meg; marad belőle annyi, hogy létrejön egy kormányhatósági bizottság az ipar fejlesztésére, Teleki László elnökletével és Dobosi részvételével — érdemi hatás nélkül.

E vonatkozásban a rendi konzervatívizmus Teleki László legerősebb ellenfele — más tekintetben a központi kormányhatóságok s részben maga az uralkodó. Teleki László t.i. részese annak a botránynak, amely az országgyűlés 1751. február 26-án az új adórendszer ügyében tett felirata körül támadt. A felirat zömét Némái Márton kolozsmegyei követ fogalmazza meg, zárórészét pedig Teleki László. Csak feltételezhetjük, hogy ebben a zárórészben vannak olyan kitételek, amelyeket aztán az uralkodó „illetlen”-nek talál (a feliratot több ízben is elmarasztaló kormányhatósági és uralkodói állásfoglalások t.i. nem jelölik meg az inkriminált szavakat): alighanem azok, amelyek azt kifogásolják, hogy az adórendszer körüli döntésekbe hozzá nem értő személyeket kívánnak bevonni. Bár a kitétel evidensen nem a kormányhatóságokra és az uralkodóra vonatkozik, évek telnek el, míg az ügy lekerül a napirendről — azzal, hogy Mária Terézia magánúton figyelmezteti a huzavonák után végre országos kancellárnak (a Gubernium ügyintézési irányítójának) kinevezett öreg Henter Dávidot, Erdély ekkor egyik legjelentősebb államférfiját: őt vonja felelősségre, ha hasonló „illetlenség”-re kerül sor. Telekivel szemben azonban addigra rég megszűnt Mária Terézia sértődöttsége; mikor 1752 tavaszán szóba kerül a guberniumi tanácsosság, s az Erdélyi Udvari Kancellária nehézségeket igyekszik támasztani ennek, nem utolsó sorban azzal, hogy kinevezése esetén megerősödnének a protestánsok a Guberniumban, a királynő mégis kinevezi. Mindenesetre a guberniumi tanácsosság a teteje hivatali karrierjének, bár az 1754 őszi országgyűlés őt is jelöli az akkor elhunyt Gyulaffi László erdélyi udvari kancellár helyére (a reformátusok közt másodikkul, az abszolút sorrendben a harmadik helyen) — a legtöbb szavazatot azonban Bethlen Gábor erdélyi udvari kancelláriai tanácsos kapja, ez a nemrég katolizált, tehetséges államférfi, a legfelsőbb kormánykörök bizalmi embere (a róla elnevezett, új, abszolutisztikus erdélyi adórendszer *egyik* kidolgozója és végrehajtásának királyi biztosa); ő is kapja meg majd az udvari kancellári kinevezést.

Ennyi az, ami Teleki László politikai szerepéből ma ismert, utána már a felvilágosodás korának jelentős Telekijei következnek. Teleki Józsefet most a kérdésben nálunk illetékesebbnek hagyván, forduljunk a két erdélyi jozefinista politikus Telekihez: Sámuelhez és Ádámhoz. Sámuelről mint a magyar kultúra történetének nagyságáról, a téka-alapítóról megemlékezett a magyar művelődéstörténet, politikai pályájáról azonban csak magyarországi kerületi biztossága került részletesebb megrajzolásra. Pedig 1787-től kései haláláig, 1822-ig Erdély egyik vezető államférfija, előbb az egyesített Magyar-Erdélyi Udvari Kancellária erdélyi alelnöke, majd II. József

halálát és Kaunitz híres „Divide et impera”-idézetét követően az újra külön életet nyert Erdélyi Udvari Kancellária vezetője. A korszak másik erdélyi vezető államférfijáról, Bánffy Györgyről mégiscsak tudunk egy sereg lényegeset: bölcs kompromisszumokkal előz meg veszélyes konfrontációkat az 1790-es évek Erdélyében, támogatja az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot, a magyar színjátszás ügyét, két ízben is szinte személyes beavatkozással veszi elejét annak, hogy az erdélyi arisztokrácia és köznemesség modernebb gondolkozású elemeit komolyabb politikai gyanúk vagy éppen a jakobinusság vádja érhesse (a Diana-vadásztársaság, illetve az 1795-i jakobinus-szervezkedés gyanúja esetében) — Teleki Sámuelről, aki mindezekkel az ügyekkel az udvari kormányhatóság szintjén foglalkozik, úgyszólván semmit. Maradjunk meg politikai tevékenysége értékelésében azon a szinten, ami ezelőtt 125 évvel még elfogadható volt, hogy házasságterve megghiúsulása miatti sérelme folytán (eljegyzését Bánffy György testvérével, az akkor katolikus nevelésre fogott Bánffy Ágnessel erővel bontották fel) gyűlölte Bánffyt, s ezért működött ellene? Aligha elégedhetünk meg ezzel. A *politikus* Teleki Sámuel körüli homály elosztatását mint történetírástunk egyik jelentős adósságát regisztrálhatjuk.

A másik jelentős felvilágosodás-kori erdélyi politikus Telekiről, Ádámról mint politikusról talán az a legfontosabb amit tudunk, hogy az ő elnökletével dolgozza ki az erdélyi református egyház egy szakértői bizottsága 1791 elején-tavaszán az erdélyi református iskolák reformjának tervezetét, amely sikerrel teszi magáévá a Habsburg-birodalombeli felvilágosodás oktatáspolitikai koncepciójának alapgondolatát: az oktatás hasznosságának elvét. Itt van tehát a felvilágosodás, de most már *nem kormányzati politikaként* — s Teleki Ádámot választja meg az 1790/1-i erdélyi országgyűlés annak a tanügyi rendszeres bizottságának elnökévé is, amelynek a *rendek* oktatásügyi elképzeléseit kell majd rögzítenie. Ez a tervezet már nem Teleki Ádám vezetése alatt születik meg; ő 1792 tavaszán meghal. A párhuzam azonban közte és Teleki Sámuel közt tanulságos: míg a kancellár élete végéig a *felvilágosult abszolutizmus* exponense marad, mentve a jozefinizmusból, amit lehet, Teleki Ádám 1790 után már a *rendi felvilágosodás* képviselője.

Nem lenne reális azonban a kép, ha csak az újat kereső Telekiekről adnánk számot. Ugyanúgy, mint más jelentős erdélyi családok, ők is produkálnak konzervatív államférfiakat (guberniumi, udvari kancelláriai tanácsosokat), törvényhatósági főtiszteket — s közszerepet nem játszó nagybirtokosokat is.

Hogy milyen széles ez a skála, arra épp a reformkor évtizedei a bizonyság. Ebben az időszakban egyébként hordja a Teleki nevet Teleki Imre, ez a visszavonultan élő birtokos úr, aki azonban éppen sehova sem tartozása miatt tehet időnként jó szolgálatokat a reformergárda tagjainak. Itt van Teleki József, a Magyar Tudós Társaság első elnöke, magyar udvari kancelláriai tanácsos, majd az 1848 előtti Erdély utolsó gubernátora — egyike az 1848 előtti legjelentősebb Telekieknek, akinek egyébként szintén jócskán adóssai vagyunk. A történetírás története adós a tudós Teleki József műve modern értékelésével, a politikai történet pedig az államférfiével. Mit tudunk a politikus Telekiről? Magyarországi szerepéről töredékeket: egyet nem értésének jelzése mellett is türelmes hivatalos véleményt ad Wesselényi Balitéletekről-jéről, korrektül vállal kisebb közvetítő lépéseket Wesselényi magyarországi hűtlenségi perében. Nem sokkal többet erdélyi kormányzóságáról sem: itt is az elsimítások, az okos áthidalások embere — el egészen addig, hogy 1848 tavaszán a gubernátori utasítás egy rég feledésbe merült pontjára hivatkozva maga hirdet Erdélyben országgyűlést, hogy az únió törvényességét s a józan birtokosnemesi szempontból is annyira szükséges rend fenntartását biztosítsa. Itt van tehát egy nagyvonalú, okos konzervatív Teleki (mintegy ellenjátékosaként a szintén nem tehetségtelen, de az 1848 tavaszi helyzetet egészen rosszul felmérő konzervatív Jósika Samu erdélyi udvari kancellárnak). De van egy, az 1848 előtti erdélyi liberálisok tipikus jelenségének számító Teleki is, Domokos; ő az, aki

az 1846/47-i országgyűlésen az úrbér vitájában vereséget szenvedett liberálisok exponenseként „a háromszor szent nép nevében” tiltakozik az új úrbéri törvények ellen (ezeket nevezte a diétáról távolmaradt Wesselényi „ulászlói törvény, alias úrbér”-nek). Itt van maga Teleki László, akinek 1848 előtti erdélyi politikai szerepéről egy másik korreferátuma hivatott képet adni. S itt van, a skála legbaloldalán Teleki Sándor, aki az 1846/47-i országgyűlés kapcsán nemcsak derék és szellemesen csipkelődő állásfoglalásaival jeleskedik, hanem azzal is, hogy Kővárvidék követeként, saját költségén, többek között Ioan és Vasile Buteanut, kővárvidéki román kisnemes fiakat viszi írnokként az országgyűlésre, lehetővé téve nekik a betanulást az országos politikába; s azzal is, hogy amikor ő maga is követtársa, a középbirtokos nemes román Hosszu László lemondásra kényszerül tisztéről, két román kisnemes, Josif Papot és Alexandru Budát választja be (személyesen agítálva mellettük — ha kell, románul) a két megüresedett követi helyre. Perbe is fognak emiatt (a feljelentő *egy másik Teleki, Miklós, Kővárvidék adminisztrátora*); a *gubernátor Teleki József* kormányzati bölcsessége jóvoltából azonban a per Erdély utolsó 1848 előtti politikai pere alszik 1848 tavaszáig, amikor aztán aktualitását veszti.

Ez a skála: az élesen és harcosan (a denúnciáció fegyverét sem vetve meg) konzervatív Teleki Miklóson, a nagyvonalú „fontolva haladó” Teleki Józsefen, a jóindulatú kívülálló Teleki Imrén, a liberális vezető s a nép nevében tiltakozó Teleki Domokoson s magán Teleki Lászlón át Teleki Sándorig.

Lehet-e egyértelmű családi hagyomány-vonalat húzni az 1848 előtti Telekieknél? Legfeljebb arról beszélhetünk, hogy nincs Erdélynek még egy családja az 1848 előtti jó egy és háromnegyed évszázadban, amely annyi jelentős személyiséget adott volna az ország történetének, mint ők. Talán csak a kiemelkedő Telekieknél eléggé egyértelmű vonás az, ami a „dinasztia-alapító” Teleki Mihályt és Teleki Sándort egybeköti: *a lehetetlen akarása*. Nem fantaszták a legjava Telekiek, realisnak tűnő megoldásokat akarnak: Teleki Mihály a 17. századi nagy fejedelmek álmát, Magyarország és Erdély egyesítését, a 18. századközepi Teleki László az erdélyi gazdaság komoly modernizálását, Teleki Sámuel és Ádám a felvilágosodás programjának realizálását, Teleki Sándor Erdély különböző nemzetének a liberalizmus jegyében való együttműködését. Nem rajtuk múlik, hogy a realitás végülis így jelentkezik (s kötelezi őket a maga szolgálatára), mint Erdély elkerülhetetlen integrálódása a Habsburg-birodalomba, a merész gazdasági reform helyett szerény kormányzati intézkedések, jozefinista vagy rendi felvilágosodás helyett a ferenci reakció — s Erdély különböző nemzetiségeinek a liberalizmus jegyében való együttműködése helyett 1848/49 véres nemzetiségi összecsapásai. Tragikus alakok volnának a legjelesebb Telekiek? Politikusok voltak, akik tudomásul vették a realitást. Ők, az 1848 előtti Telekiek, még kibírták tragikus befejezés nélkül.